

Аннотация. Алоқа жараёнида бир қатор вазифаларни бажарадиган, одамлар ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириши ва мулоқотни уйғунлаштиришига хизмат қиладиган оғзаки мулоқотнинг фатик тури бўлмиши илтифотнинг прагматингвистик хусусиятларини ўрганиши, лингвистик илтифот назариясини яратмиши тилишунослик тараққиётидаги ечимини кутаётган муаммодир. Мақолада фатик мулоқот турларидан бири бўлган илтифот, унинг зиддиятли нутқдаги вазифалари ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: илтифот, зиддиятли нутқ, нутқ одоби, робитасозлик, фатик функция, метакоммуникация

Коммуникация ҳаракати иштирокчилари мулоқот жараёнида вазият тавсифига, суҳбатдошнинг характериға (жинси, ёши, ижтимоий мақоми, қариндошлиги, танишлиги) ва суҳбатдошларнинг ижтимоий иерархик (паст, тенг, юқори) ҳолатига мос равишда муайян лексик воситаларни қўллайди. Шахслараро ахлоқий (этик) муносабатлар этикетга асосланган нутқ мулоқотининг етакчи мезони бўлган хушмуомалалик принципи асосида курилади. Ана шу хушмуомалалик нутқий мулоқот кўринишларидан бири бўлган фатик мулоқот жанри – илтифотнинг асосий унсуридир. Илтифот тадқиқи – тилшунослигимиз учун ўз тадқиқини кутиб турган муаммолардан бири.

Ўзбек тилшунослигида Ҳ.Турдиева “Нутқий этикет бирликларининг лингвопрагматик тадқиқи” номли диссертациясида нутқий этикет бирлиги сифатида мулоқотнинг санаб ўтади. Тадқиқот ишида мулоқотнинг тушунчаси таркибини хушомад, алқаш, мақташ, қамтарлик каби нутқий жанрлар ташкил этади [4, 35], деб таъкидлайди. Ҳ.Ҳожиёвнинг “Ўзбек тилида ҳурмат майдони ва унинг лисоний-нутқий хусусияти” мавзусидаги номзодлик диссертациясида ҳурмат майдони воситалари структур ва семантик-функционал жиҳатдан таҳлил қилинган бўлса, С.Мўминовнинг “Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари” номли тадқиқотида мулоқот хулқи муаммосининг назарий масалалари, психолингвистик аспекти, ҳудуд ва жинс жиҳатдан ҳосиланишлар билан боғлиқ масалалари хусусида тўхталган. Аммо илтифотнинг фатик мулоқотнинг алоҳида кўриниши эканлиги тадқиқи долзарб масала бўлиб келмоқда.

Зеро, нутқий мулоқотнинг кўринишларидан бири фатик мулоқотдир. Фатик мулоқотнинг умумий мақсад-моҳиятини суҳбатдошлар (коммуникантлар) орасида мулоқот-суҳбатни тузиш → сақлаш → ёпиш вазифаларига хизмат қиладиган, мулоқот мақсади билан алоқадор бўлган ахборот билан бевосита боғланмаган мавзулардаги қисқача суҳбат ташкил этади [3, 293]. Бунда мулоқотга киришиш деганда коммуникантларни медиадискурсга тайёрланиши, мулоқотда бўлиш атамаси остида алоқа-суҳбатни сақлаш ва давом эттириш, мулоқотни яқунлаш деганда эса алоқани яқунлаш жараёнлари билан боғлиқ мулоқот нутқини тушунамиз. Биз бу фикрларни аввалги бобда ҳам таъкидлаган эдик. Мулоқотнинг фатик вазифаси ўзига хос маъноларга эгадир. Биз буни фатик жанрлар деб ҳам аташимиз мумкин. Масалан: 1) лутф, хушомад, илтифот (қомплимент), 2) мақтов, 3) изҳори муносабат, 4) миннатдорлик, 5) ҳазил-мутойиба, 6) олиб қочиш/чалғитиш (флирт) ва ҳ.к. Фатик мулоқотдан ягона мақсад алоқани сақлаб қолишдир. У интеллектуал мулоҳаза натижаси эмас, бу ерда тил фикрни етказиш воситаси сифатида ишламайди.

Илтифотнинг мулоқотни қўллаб-қувватловчи фатик вазифаси ҳаракатнинг изчиллигини таъминлайди, коммуникаторларнинг кейинги ўзаро мулоқотларини осонлаштирадиган ташкилий ҳодиса ҳисоланади. Умумий вазифалари қуйидагилардан иборат: суҳбатдошнинг диққатини ва қизиқишини сақлаб қолиш, суҳбатнинг самарадорлигини рағбатлантириш, тушунишни бошқариш, шахслараро жозибадорликни ошириш ва қулай муҳитини яратш ҳамда сақлаб қолиш каби.

Мулоқотни яқунлаш ҳақидаги фатик илтифот суҳбатдошга ўзаро таъсирнинг тугаши тўғрисида хабар беради ва коммуникатив ҳаракатнинг ижтимоий ҳамда эмоционал натижаларини сарҳисоб қилади.

Фатик мулоқот воситаси сифатида илтифот конструктив вазифани бажаради. У керакли/зарур оҳанг ва мулоқот услубини ўрнатади. Тингловчига маълум муносабатни шакллантириш, суҳбатдошлар орасидаги масофани камайтириш ва ҳиссий стрессни енгиллаштириш каби вазифаларни бажаради. Илтифот нутқий этикет бирликлари доирасида ҳам ўрганилади.

Биз таҳлил учун бир қанча тарихий асарларга мурожаат этдик. Бундай асарларда асосан подшоҳ ва мансабдор аъёнларга хушомад, илтифот, уларнинг толеъини кўкларга кўтариш каби ўринлар бисёр эканлигига гувоҳ бўлдик. Шу билан бирга тарихий асарларда жанг ва ғалаба мотивлари кўрсатилган лавҳаларнинг кўпроқ учрашини ҳисобга олсак, улардаги илтифотларда куч-қудрат, мардлик, жасурлик хусусиятлари улуғланган бўлади. Яна бир жиҳат шуки, замонавий мавзулардаги асарлардан кўра тарихий мавзулар ёритилган бадиий асарларда ўзига хос илтифот, мулозамат намуналари кўпроқ учрайди.

П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романида ҳам фатик мулоқотнинг тури ҳисобланган илтифотнинг бир қанча намуналарини кўришимиз мумкин:

- Билагингизда куч кўп амирзодам! Шерпанжасиз. Подшоҳ ҳазратлари сизни Бобур деб атаганлари бежиз эмас. Бобур арабча шер демакдир! [1, 36]

Биз ҳар бир миллат вакиллариининг нутқида ўз менталитети акс этиши ҳақида гапирган эдик. А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида ҳам илтифотнинг энг ноёб намуналарига дуч келамиз. Асар тенгсиз одоб-ахлоқ, ўзбекона одоб ва маданиятни ўзида акс эттиради. Дастлаб Юсуфбек ҳожи ва Отабек образини таҳлил этсак. Юсуфбек ҳожидаги салобат ва тафаккур қудрати, Отабекдаги виждон ва йигитлик ҳақидаги мустаҳкам тасаввур Қодирий қаҳрамонларининг ақлу зақоси, мулоҳазакорлигини кўрсатади. Ўзбекоим ўз хоҳиши билан Отабекка Зайнабни унашиб қайтади. Отабек бундан беҳабар бўлсада, бир дилхираликни сезиб тургандек. Романнинг бу ҳақдаги воқеаси баёнида шундай дейилади:

“...Анчагина сўзсиз ултургандан сўнг ҳожи мулойимона сўз очди:

-Ўғлим, ҳали сан эшитдингми, йўқми, ҳайтовур, биз санинг устингдан бир иш қилиб кўйдик...

Отабек, маълумки, уларнинг «қилиб кўйган ёки қилмоқчи бўлган ишларини» албатта билар эди. Шундоқ ҳам бўлса билмаганга солинди:

-Ақллик кишиларнинг ўғуллари устидан қилган ишлари албатта номаъқул бўлмас, - деди.” [2, 72]

Фарзанд жавобидаги мантиқий қудрат ва ота-онага нисбатан тавозеъ шу қадар кучли эдики, ота бундан қаттиқ таъсирланади. Ҳожи Ўзбек оймдаги бироз калтабинлик нуқсини билсада, айбни борича унга тўнкаб кўймайди, «биз» деб кўрсатади. Энди бу оғир масалани узил-кесил ҳал қиладиган қатъий тамойил бор. Бу ҳам бўлса, ушбу оила аъзоларига хос бўлган лафзга садоқат туйғусидир. Айни шу парчанинги ўзида ноёб ўзбекона қадриятлар – фарзанднинг ота-она ихтиёрига кескин қарши чиқмаслиги, ота хурмати, фарзанд эъзози, оилабошининг аёли иззатини ошқора тўкмаслиги, айниқса, лафзга вафодорлик фазилати маҳорат билан очиб берилади.

Кўринадики, илтифот дискурсада бир қанча прогмалингвистик ва социолингвистик вазифаларни бажаради. Зеро, у мулоқотнинг ажралмас таркибий қисмларидан бири, шахслараро ўзаро таъсирни уйғунлаштириш воситасидир.

Адабиётлар:

1. Қодиров П. Юлдузли тунлар. Т.: Шарқ, 2016.
2. Қодирий А. Ўткан кунлар. Т.: Шарқ, 2004.
3. Тоирова Г. Фатика ва фатик мулоқот турлари//ЎзМУ хабарлари –Тошкент, 2016, 2-сон –Б.291-295.
4. Турдиева Ҳ. Нутқий этикет бирликларининг лингвопрагматик тадқиқи: филол. фан. PhD дисс. автореф. – Тошкент, 2020.
5. Хамроева Н. Н. Комплимент как одна из форм фатического общения
COMPLEMENT AS ONE OF FATIC COMMUNICATION FORMS //МИЖНАРОДНИЙ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ «ІНТЕРНАУКА. – 2020. – С. 107.